

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

עליות שנות החמישים והחיים בשכונת מוסררה, על קו התפר – בעקבות

סעדיה מרציאנו

שכונת שמואל הנביא, מעבר מנדלבאום, בית תורגימן, שכונת מוסררה, בית החולים הצרפתי, שכונת ממילא, הקיר המשוחזר של בית טאנוס בשכונת כפר דוד

**"אף שהמר להם גורלם, סיגלו לעצמם אנשים אלה כוח סבל מופלא
שעורר את התפעלותי מידי סיירי באזור"**

(עוזי נרקיס, אחת ירושלים, עמ' 39)

צילום: ממך סמי אלא אם נכתב אחרת.

מאת: **סמי ממך**

עיבוד ועריכה: **רונית בין**

עריכה לשונית: **אפרת חבה**

תשע"ז, 2017

רחוב הנביאים 30, בניין ארלדן ירושלים, 91911, טל': 02-5603190/1, פקס': 02-5602054

אגף של"ח וידה"א – inbalba@education.gov

קובץ זה מכיל קישורים גם לאתרים חיצוניים לאתרי משרד החינוך.
תוכן אתרים אלו, לרבות הפרסומות שבו, הוא באחריות בעלי האתרים ואינו באחריות משרד החינוך.

פנימי, לא להפצה

עליות שנות החמישים והחיים בשכונת מוסררה, על קו התפר – בעקבות

סעדיה מרציאנו

שכונת שמואל הנביא, מעבר מנדלבאום, בית תורגימן, שכונת מוסררה, בית החולים הצרפתי, שכונת ממילא, הקיר המשוחזר של בית טאנוס בשכונת כפר דוד

”אף שהמר להם גורלם, סיגלו לעצמם אנשים אלה כוח סבל מופלא שעורר את התפעלותי מידי סיירי באזור”

(עוזי נרקיס, אחת ירושלים, עמ' 39)

בשנים 1948-1951, עלו לארץ כ-700,000 עולים. הייתה זו עלייה בקנה מידה עצום. במשך שלושים שנה, בין השנים 1918-1948, עלו ארצה 483,000 איש בלבד, ובשלוש שנים אלו היה מספר העולים ארצה כה גדול. את העלייה ההמונית הזו ארגנו מוסדות יהודיים שונים, כמו [הסוכנות היהודית](#) והג'וינט, והם העלו ארצה קהילות יהודיות שלמות מרחבי העולם. כחמישים אחוז מכלל העולים הגיעו ממדינות מוסלמיות באסיה ובצפון אפריקה. הסוציולוג, פרופסור [משה ליסק](#) הגדיר עלייה זו כשבר ענן, ומהנדס הערים [אליעזר ברוצקוס](#) ציין שהייתה בגדר הפתעה – שכן לא הייתה תכנית ממשלתית מסודרת לקליטת עולים כה רבים ולא משאבים לכך, המדינה אך הוקמה ומלחמת העצמאות הייתה בעיצומה. העלייה ההמונית עוררה קשיים מרובים. העולים לא מצאו מקורות פרנסה, היה מחסור במגורים, במזון ובבגדים, העולים התקשו להתחבר אלו עם אלו ועם בני הארץ שכן הם דיברו שפות שונות ובאו מתרבויות שונות.

לפתרון עניין המגורים, שוכנו העולים בצריפי עץ ופח ובאוהלים, שכונו ”בדונים”, [במחנות עולים](#) ובהמשך [במעברות](#), ביוזמתו של [לוי אשכול](#) ששימש אז ראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות. בעידוד השלטון וביוזמה פרטית שנבעה מרצון לשפר את רמת המגורים, עברו העולים לגור בשיכונים שהמדינה נתנה עבורם ובבתי ערבים שננטשו במלחמת העצמאות. השיכונים נבנו [בנייה טרומית](#). השיכונים הראשונים הוקמו ב**[שכונת שמואל הנביא](#)** בירושלים בשנת 1963.

מעבר משפחות העולים לדיור ציבורי ולבתי ערבים בשכונות מוסררה, ממילא, ימין משה, אבו תור ותלפיות לא הקל את המצוקה. רוב המשפחות היו ברוכות ילדים, ובמקרים רבים ישנו בחדר אחד 14 נפשות ויותר והם נאלצו לחכות בתור לשירותים בבוקר ולמקלחת בערב. בנוסף, לא היו בנמצא די פעוטונים וגני ילדים או שעלותם הייתה יקרה מדי. ואם לא די בקשיים אלו, תושבי שכונות שמואל הנביא, מוסררה, ממילא ואחרות היו על קו הגבול בין ירדן לישראל, המוכר בשם [”הקו העירוני”](#), וסבלו לא פעם ירי. ילדי השכונות שיחקו בשטח ההפקר שלצד הגבול, שהונחו בו מוקשים, והיו נתונים בסכנה.

תלאות העלייה והקליטה, יחסם המתנשא של בני הארץ כלפי עולים מארצות האסלאם ודמוניזציה תקשורתית ושלטונית כלפיהם הביאו להתפתחותה של תנועת המחאה החברתית

"הפנתרים השחורים". את התנועה הקימו צעירים משכונת מוסררה בשנת 1971.

סעדיה מרציאנו (1950-2007) היה מראשי "הפנתרים השחורים". מרציאנו נולד במרוקו ועלה עם משפחתו למדינת ישראל בעלייה הגדולה של שנות החמישים של המאה ה-20. החיים המורכבים בקרב העולים בשכונת מוסררה, סמוך לקו הגבול שחצה את ירושלים בין השנים 1948-1967, צרבו במרציאנו ובחבריו כאב רב. את זעקת הקיפוח החברתי שחשו העולים הם ביטאו בפעילות "הפנתרים השחורים". בשנת 1977, היה מרציאנו חבר במפלגת של"י וחבר בכנסת התשיעית. הוא היה חבר בוועדת העבודה והרווחה ובוועדת החינוך והתרבות, ובנובמבר 1980 פרש מסיעתו והקים סיעה עצמאית שנקראה תחילה "שויון בישראל – פנתרים" ובהמשך "מפלגת האיחוד". בשנים האחרונות לחייו, עסק מרציאנו בפעילות למניעת התמכרות צעירים לסמים. סעדיה מרציאנו נפטר בשנת 2007 ממחלת הסרטן והוא בן 57 שנים.

מסלול הסיור חושף טפח מסיפורם של העולים לארץ בשנות החמישים של המאה ה-20 ומתמקד בשכונות שמואל הנביא, מוסררה וממילא – שהיו על קו הגבול העירוני בין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים. בהתוודעות לחייו של סעדיה מרציאנו ולפעילותו, נתוודע גם לקשיי החיים בשכונות אלו, לסכנת החיים שריחפה בהם במשך 19 שנים, למחאה החברתית של העולים שהלכה וצברה תאוצה ושהביאה להקמת תנועת "הפנתרים השחורים" במטרה למחות על הקיפוח ועל האפליה, לעורר את מודעות השלטון ומוסדותיו לקשיי העולים ולפעול למען עתיד טוב יותר.

במפגש אקראי עם ראובן אבריגיל, רפי אוחיון ודוד בן-עיון, חבריו של סעדיה מרציאנו שהיו אף הם חברים "בפנתרים השחורים", מפגש שהתקיים בחודש פברואר 2017, סיפרו השלושה סיפורים רבים מחוויות אותה תקופה ותרמו בכך רבות לתוכן שיובא במסלול זה.

פרטי המסלול

משך זמן המסלול : כ-5 שעות (ללא הנסיעה).

אורך המסלול : כ-3.5 ק"מ.

נקודת התחלה : שכונת שמואל הנביא, רחוב ארץ חפץ 106, 115-116.

נקודת סיום : בית טאנוס, רחוב מטיבי נגן שכונת כפר דוד.

מגבלות : אין.

דגשי בטיחות : יש לנקוט משנה זהירות בחציית כבישים, בהליכה סמוך למסלול הרכבת הקלה ובחצייתו.

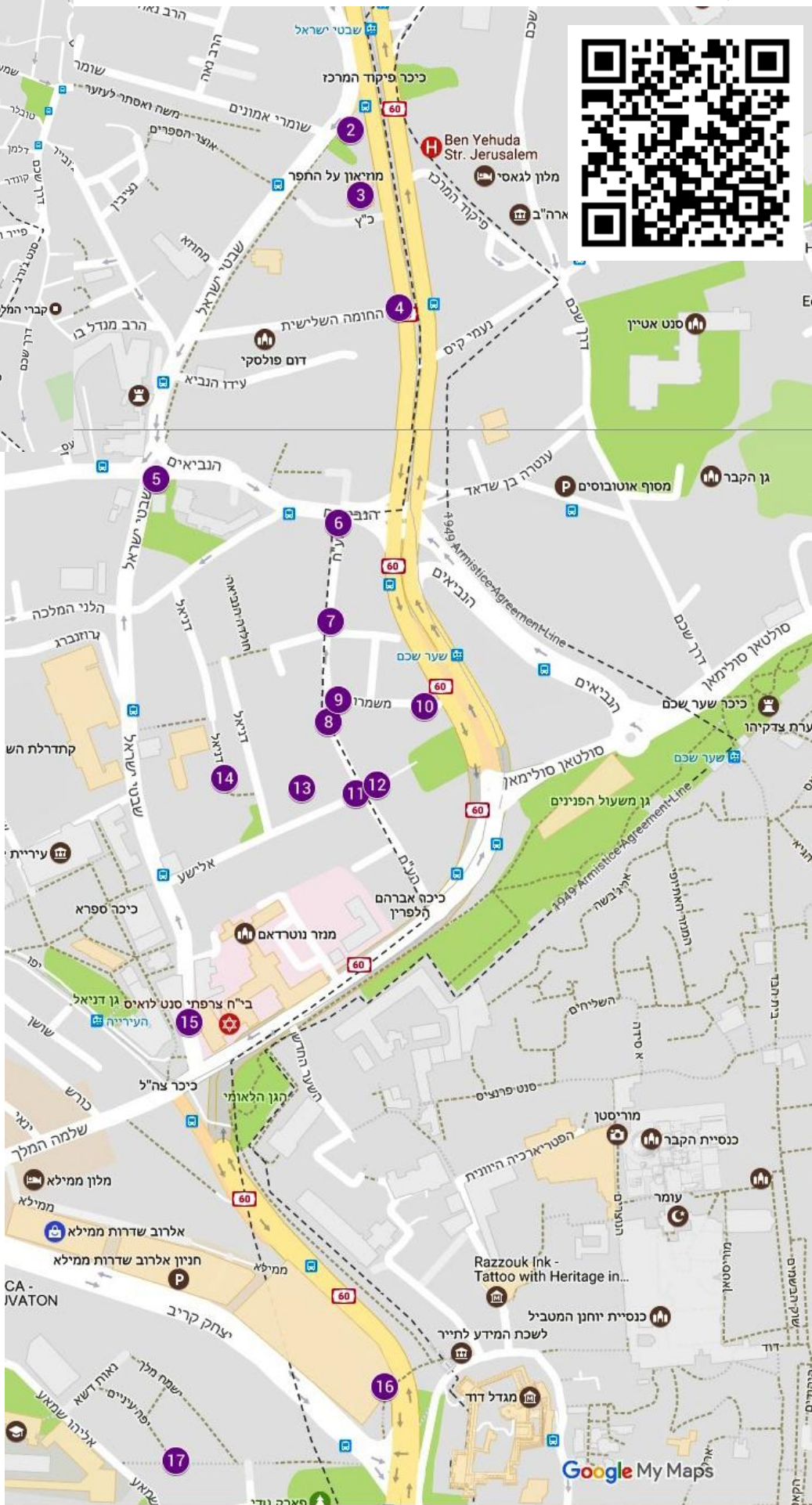
דרגת קושי : בינונית, בר-נגישות .

ציוד מיוחד : לבוש צנוע.

אתרים בתשלום : אין.

ראשיתו של המסלול ב"שיכוני הרכבת" בשכונת שמואל הנביא (1), ברחוב ארץ חפץ מספר 106, 115, 116. נמשיך דרומה ברחוב ארץ חפץ ונפנה לרחוב שמעון הצדיק וממנו מזרחה (ימינה) לרחוב חיים בר-לב. נלך דרומה (ימינה) ל"כיכר חיל ההנדסה", בצומת הרחובות שבטי ישראל 56 וחיים בר-לב, המקום שבו עמד **שער מנדלבאום (2)**. נתקדם ברחוב חיל ההנדסה דרומה ל"מוזאון על התפר – בית תורג'מן" (3), ברחוב חיל ההנדסה 4. נמשיך דרומה עד רחוב החומה החמישית, שם נראה **שיכוני רכבת (4)** נוספים שהיו על קו התפר. נלך מערבה ברחוב החומה החמישית ונפנה דרומה (שמאלה) לרחוב שבטי ישראל. נלך עד לרחוב הנביאים, נחצה אותו לפינת **סעדיה מרציאנו (5)**. נלך מזרחה ברחוב הנביאים עד מפגשו עם **רחוב הע"ח 2 (6)**. נלך ברחוב הע"ח דרומה עד בית הספר לצילום ע"ש נגר, לשעבר **בית הספר "בית יעקב" (7)**, ברחוב הע"ח 9. בהמשך הרחוב, בבית מספר 18, נמצא **המנזר הסלזיאני (8)**. נחצה את רחוב הע"ח **לרחוב משמרות 2 (9)**, נמשיך בו מזרחה אל ביתו של **קוק דרעי (10)** ברחוב משמרות 10. נחזור על עקבותינו לרחוב הע"ח ונלך בו דרומה (שמאלה) **לביתה הראשון של משפחת מרציאנו (11)** ברחוב הע"ח 21. נמשיך דרומה אל סמטת **הם לא נחמדים (12)**, הנמצאת מזרחית לרחוב אלישע (אינה מופיעה במפות). נחצה את רחוב הע"ח לפינת רחוב אלישע ונצעד צפונה ברחוב הע"ח עד מפגשו עם **סמטת הפנתרים השחורים (13)**, הצמודה לקיר הדרומי של המנזר הסלזיאני (גם סמטה זו אינה מופיעה במפות). נעלה במעלה הסמטה לרחוב דניאל ונפנה בו דרומה (שמאלה) אל **שיכוני הרכבת בשכונת מוסררה (14)**, ברחוב דניאל 7 ו-15. נשוב על עקבותינו ברחוב דניאל ונצעד לרחוב אלישע. נפנה בו לכיוון דרום-מערב (ימינה) ונצעד במעלה הרחוב עד רחוב שבטי ישראל. ברחוב שבטי ישראל נלך דרומה (שמאלה) לבית **החולים הצרפתי "סנט לואיס" (15)** ברחוב שבטי ישראל 2. נמשיך דרומה לרחוב הצנחנים, ל"כיכר צה"ל", נחצה את הכיכר מערבה לעבר בית העירייה ההיסטורי, נחצה את רחוב יפו ונפנה בו דרומה, נחצה את רחוב הצנחנים ונצעד במורד הרחוב לאורך החומה עד שער יפו, עד רחבת מדרגות הכניסה למרכז **ממילא (16)**. נלך דרומה ונרד במדרגות המובילות לרחוב יצחק קריב, נחצה את הרחוב לכיוון "פארק טדי" ונלך מערבה ברחוב מטיבי נגן למקום שבו עמד **בית טאנוס (17)**. כאן מסתיים המסלול.

מפת המסלול מתוך: גוגל המפות שלי

תיאור האתרים שבמסלול

שיכוני הרכבת בשכונת שמואל הנביא (1), רחוב ארץ חפץ 106,

116, 115

שיכוני רכבת משנות השישים

שכונת שמואל הנביא הוקמה צפונית לשכונת מוסררה והיא השכונה היהודית הצפונית ביותר בשכונות שהיו על ה"קו העירוני".

הייתה זו אחת השכונות הראשונות שבהן נבנו שיכונים לטובת מפוני ימין משה ומעברות אחרות. השכונה נבנתה לפי תכנית

הממשלה לבניה מהירה של שיכון ציבורי לאכלוס גלי העלייה ההמונית של שנות החמישים. היטיב

לבטא זאת דוד קרויאנקר, חוקר אדריכלות בירושלים: "קמו שכונות

שלמות של שיכונים ציבוריים, שנבנו בחופזה לפי תכניות מוכנות

שהיו בידי משרד השיכון" (קרויאנקר דוד, המאבק על מבנה העיר

וחזותה, עמ' 321).

העיקרון המנחה בבניית השיכונים היה הקמת מספר רב של יחידות

דיור בשטח מצומצם. לשיכונים אלה, שנבנו מאלמנטים

טרומיים, היו כמה שמות: "חומת מגן", "שיכוני רכבת",

"בלוקים". היו אלו מבנים בעלי ארבע קומות וקומת עמודים, ולהם כמה כניסות בשל אורכם. שיכוני

הרכבת נבנו בצורת האותיות רי"ש או חי"ת, וכך נוצרה חצר שנסתרה מעיני הלגיון הערבי הירדני, אשר

אפשרה התכנסות והתארגנות של חיילי צה"ל. במסגרת הבטון של קומת הגג יצרו חרקי ירי לשימושם

של חיילי צה"ל לצורך שמירה על תושבי "הקו העירוני" מפני הירדנים. הדיירים הראשונים עברו

להתגורר בשכונה כבר בשנת 1963.

מעבר מנדלבאום (2), רחוב חיל ההנדסה פינת רחוב שבטי ישראל

56

שער מנדלבאום, מאי 1949, מתוך: ויקיפדיה

מעבר מנדלבאום, או שער מנדלבאום, נקרא על שם בית משפחת

שמחה מנדלבאום. מנדלבאום היה איש ציבור, תעשיין, ממקימי

שכונת בית וגן וממייסדי המושבה כפר סבא. בשנת 1929, השלים

הרב שמחה מנדלבאום בניית שורת מבנים חד-קומתיים בשם

"בתי מנדלבאום". המבנים, שהיו מבודדים עד מלחמת

העצמאות, עמדו מצפון לשכונת מוסררה ושימשו את בני משפחת מנדלבאום, תלמידי חכמים

וסטודנטים שלמדו באוניברסיטה העברית בהר הצופים. כמו כן, היו למשכן קבע לאנשי ההגנה, האצ"ל

והלח"י ביציאתם לפעולות שונות נגד המנדט הבריטי. המבנים נהרסו לחלוטין במלחמת העצמאות.

עם תום מלחמת העצמאות ועם קביעת הגבול בין ישראל לירדן, נותר הר הצופים כמובלעת ישראלית בלב השטח הירדני. הסכם הר הצופים קבע כי שער מנדלבאום יהיה מעבר הגבול היחיד. דרכו יעברו שיירות להעברת אספקת ציוד ומזון ולהחלפת כוחות המשטרה, האחיות, הרופאים ואנשי האוניברסיטה אחת לשבועיים. הירדנים התעקשו שכלי הרכב שיבצעו את המשימה יהיו אותם שני אוטובוסים משוריינים ממלחמת העצמאות, דרישה שחייבה את ישראל לתחזק את האוטובוסים לאורך 19 שנים מאז תמה המלחמה.

בתחילה שימש השער למעבר שיירות להר הצופים וליציאת ערבים נוצרים בחגים דתיים בלבד. עם הזמן, החלו אנשי האו"ם להשתמש במעבר, והירדנים התירו בו מעבר תיירים מירדן לישראל בלבד. בעקבות זאת, נוספו לאנשי הצבא שעמדו בשער אנשי מכס, משטרה ושוטרי גבול.

תקריות מעניינות אירעו במעבר. אחת, לדוגמה, אירעה ביוני 1952. בעת מעבר שיירה להר הצופים, חשד קצין לגיון ירדני כי חבית אטומה מסוימת אינה מכילה דלק כפי שנכתב. ויכוח ער בשאלה מי רשאי לפתוח את החבית התפתח בין הצדדים. הקצין הישראלי ישב על החבית כדי למנוע את פתיחתה, ובתנוחה זו צילם אותו אחד ממשקיפי האו"ם. תקרית זו גררה חילופי אגרות נזעמות ונקבע התקדים "שאינן ירדן או האו"ם רשאים לבדוק את תוכן המטען הישראלי... ואז החלו הירדנים להתאנות לשיירה ולהציק לאנשיה" (נרקיס עוזי, **אחת ירושלים**, עמ' 41).

ליד שער מנדלבאום, עמדה חנות להשכרת אופניים. בעל החנות הערבי השכיר אופניים גם לנערים יהודים. סיפר יהודה הורוביץ: "אחי אביבי בן ה-13 ידע לרכוב על אופניים ואני בן ה-10 עדיין לא. קינאתי באחי שרכב על אופניים, במיוחד כשראיתי אותו רוכב במהירות על הכביש המוביל לשער שכם בשטח ההפקר, ראינו מקרוב את חיילי הלגיון ולא פחדנו, אבל ההרפתקה..." (הורביץ יהודה, תושב רחוב שמואל הנביא עד 1958, ריאיון מיום 10.2.2017).

בית תורג'מן (3), רחוב חיל ההנדסה 4

בית תורג'מן

בית תורג'מן נקרא על שם בעל הקרקע, ביי תורג'מן, ערבי אמיד שהיה בעל נכסים וקרקעות ברחוב הנביאים ובעל סדנת הדפס ששימשה בית חרושת לייצור מרצפות (ברחוב שבטי ישראל 38 פינת רחוב הנביאים, מצפון לפינת סעדיה מרציאנו). הבית ניצב על קו התפר של הגבול העירוני והוא חלש על מעבר מנדלבאום. בשל

מיקומו האסטרטגי ובשל גובהו של המבנה, הוקמה בבית עמדה צבאית של צה"ל. המבנה ספג פגיעות רבות ועמד פגוע ושומם עד שנעשו בו עבודות שימור לקראת הקמת מוזאון לתולדות העיר החצויה בבית. עבודות השימור הנציחו את נזקי המלחמה בחלק המזרחי וכן את קירות הבטון שנוצקו על החלונות, ששימשו עמדות מגן וירי לחיילי צה"ל. על קירות בטון אלו הציג מתכנן המוזאון תמונות שעסקו ב"קו העירוני". המוזאון פעל בין השנים 1981-1996, ובשנת 1999 הוקם במקום מוזאון חברתי-פוליטי לאמנות עכשווית בשם "**מוזאון על התפר**".

שיכון רכבת על קו התפר (4), רחוב חיל ההנדסה פינת רחוב החומה השלישית 2

בדרכנו מבית תורג'מן לרחוב החומה השלישית, אנו חולפים על פני שיכון רכבת שעמד על קו התפר כדי לאפשר חיים בנסתר מעיני הלגיון הירדני. מרחוב ההנדסה, אפשר להבחין בפתחים מלבניים קטנים בקומת הגג ששימשו את חיילי צה"ל. אפשר להיכנס לחצר מרחוב החומה השלישית 2. החצר הייתה נסתרת מעיני האויב. אפשר להתרשם מהשקט היחסי השורר בה בהשוואה לסאון הכביש הסמוך ומרמת המוגנות הגבוהה שהעניקה לתושבים שעל קו התפר.

פינת סעדיה מרציאנו (5), רחוב הנביאים פינת רחוב שבטי ישראל

פינת סעדיה מרציאנו
פינת הרחובות הנביאים
ושבטי ישראל

סעדיה מרציאנו נולד במרוקו בשנת 1950 לאליהו ועליזה מרציאנו. כשנה לאחר לידתו, עלתה משפחתו ארצה ממניעי ציונות ואהבה לארץ ישראל. בעלייתה, היו במשפחה שישה ילדים ובארץ נולדו חמישה ילדים נוספים. המשפחה, שכאמור מנתה 13 נפשות, התגוררה תחילה ברחוב הע"ח 21 ולאחר מלחמת ששת הימים עברה להתגורר בשיכון רכבת ברחוב דניאל 15. סעדיה מרציאנו היה ממייסדי "**הפנתרים**

השחורים" והוא שהגה את שם התנועה. במשך כל חייו הבוגרים, פעל למען השכבות החלשות בחברה הישראלית במטרה "לשנות את העוול בחברה הישראלית החולה. לא ראיתי ציבור שהוא כל כך אדיש. יש לי מחויבות עצומה לאוכלוסייה שאני מייצג" (אטינגר יאיר, "**עם מותו של סעדיה מרציאנו משהו מת בנו**", **חדשות וואלה**). ביתו של מרציאנו שימש לא אחת מקום מפלט לחסרי בית, לרעבים, לקשישים ולכאלה שהיו מכורים לסמים קשים. במאבקו לשיפור פני החברה הישראלית, פנה מרציאנו לפוליטיקה וכיהן כח"כ מטעם **מחנה של"י** במשך 13 חודשים. מרציאנו היה פעיל בפרויקט **שיקום שכונות** במוסררה, ובשנותיו האחרונות הקים עם **כוכבי שמש**, חברו ל"פנתרים השחורים", את "זוהרים" – כפר לגמילה מסמים. סעדיה נפטר בדצמבר 2007 בגיל 57 לאחר מאבק במחלת הסרטן. הוא נקבר בהר המנוחות בירושלים. חמש שנים לאחר מותו, בשנת 2012, החליטה מועצת העיר ירושלים לקרוא פינת רחוב על שמו. זאת לאחר שיושבה **שאלה משפטית** בנוגע להקמת נקודת הנצחה ללא תרומה כספית של המשפחה.

רחוב הע"ח (6), רחוב הע"ח 2

רחוב הע"ח

רחוב הע"ח קרוי על שם של חללי **שיירת הדסה**. בשנת 1979, במהלך שיקום השכונה, הוצבו בה שלטי קרמיקה הדומים לשלטים שהציבו הבריטים בימי שלטונם. הכניסה לרחוב, שבתיו נבנו בראשית המאה ה-20, יפה ומרשימה. מעל חלק מדלתות הבתים, הוצבו שלטים המציינים את שנת בניית הבית.

במרחק של 60 מטר בלבד מהרחוב, היכן שעובר היום תוואי כביש חיל ההנדסה, עבר תוואי קו התפר, "הקו העירוני", הגבול בין ירדן וישראל במשך 19 השנים שבין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים.

ברחוב הע"ח ובסמטות שסביבו התרחש סיפורה של מוסררה וסיפורם של "הפנתרים השחורים". כאן התקיימו חיים על קו התפר, כאן סבלו התושבים מצוקה כלכלית וצפיפות דיור וכאן צמחה תנועת "הפנתרים השחורים". מיכאל נידם סיפר כי "רחוב הע"ח היה מגרש המשחקים של הילדים, כשלא היה לנו עיסוק, הלכנו לשחק בבניינים ההרוסים" (נידם מיכאל, [תקציר ריאיון](#), אוסף מוסררה) דוד בן-

[חתול שחור](#), סיפורו של משה אמויאל על החיים במוסררה, אנימציה, יוטיוב

עיון ציין כי "לעתים היינו מבליים בקרבות אבנים בין ילדי מוסררה לילדים מהצד הירדני" (דוד בן-עיון, בעבר פעיל ב"פנתרים השחורים", בריאיון מיום 7.2.2017). שרלי ליאני סיפר שלאחר שראו סרט שתיאר קרבות של רומאים, לקחו מכסים של פחי אשפה (עגולים), בנו חרבות מעצים ויצאו לשחק בשטח ההפקר (ליאני שרלי, [תקציר ריאיון עם שרלי ליאני](#), אוסף מוסררה). דוד בן-עיון הוסיף כי גם לאחר שאחיו עלה על מוקש בשטח ההפקר ונהרג, המשיכו הילדים לשחק שם (דוד בן-עיון, ריאיון מיום 7.2.2017).

בגלל העוני המחפיר, נאלצו הילדים להתגנב לקולנוע לראות סרטים (ליאני שרלי, [תקציר ריאיון](#), אוסף מוסררה). משה אמויאל סיפר שלפעמים אף פרקו רעפים מביתם ומכרו אותם כדי שיהא בידם מעט כסף. באחת הפעמים, עצרה אותו המשטרה, נפתח לו תיק והוא נידון לשלוש שנות מאסר במוסד לעבריינים צעירים (אמויאל משה, [חתול שחור](#), אוסף מוסררה).

בית ספר "בית יעקב" – בית ספר לצילום ע"ש נגר (7), רחוב הע"ח 9

כמו מרבית הבתים ברחוב זה, נבנה גם בית הספר "בית יעקב", היום בית ספר לצילום, בראשית המאה ה-20. בתום מלחמת העצמאות, הותאם המבנה לשמש בית ספר לזרם החרדי. [ועדת פרומקין](#) קבעה כי יש לנתק את החינוך מהפוליטיקה ולהקים שני זרמים חינוכיים נפרדים – דתי וחילוני. בנוסף, הוקם זרם חינוך חרדי, המוכר בשמו [החינוך העצמאי](#). היות ומרבית העולים

בית ספר "בית יעקב", היום בית ספר לצילום ע"ש נגר, רחוב הע"ח 9

מארצות האסלאם היו שומרי מסורת או דתיים, נשלחו ילדיהם ללמוד בבתי ספר דתיים של המפד"ל או בבתי ספר חרדיים. מרבית ילדי מוסררה למדו בבית הספר "בית יעקב".

זיכרונות ילדי השכונה מבית הספר אינם טובים. הם סיפרו כי פקדו אותו רק כדי לקבל ארוחה חמה וכדי לברוח מן הצפיפות בבית. מרבית בוגריו זוכרים שהמבנה היה מוזנח מאוד, המרפסת הייתה רעועה והזוגיות השבורות אפשרו לרוח הירושלמית הקרה לחדור לכיתה. בימי החורף הם חשו כמו "שלגונים במקפיא", ואילו בקיץ סבלו מחום אימים. בבית הספר נלמד תחום דעת אחד: תנ"ך. והמורים נקטו שיטות חינוך שכללו הענשה גופנית מכאיבה ומשפילה. קוקו דרעי, אחד מפעילי "הפנתרים השחורים", זוכר היטב פעם אחת שהושפל. לדבריו הייתה לו בלורית ותסרוקת לפי מיטב האופנה אז, בסגנון [קליף ריצ'ארד](#) ו**אלביס פרסלי**. "יום אחד קורא לי המורה ללוח ליד כל הכיתה, תופס מספרים, תופס לי את השיער ככה... וחותר לי את הבלורית. זה היה עבורי אירוע טראומטי

מאוד" ([קוק דרעי](#), [אוסף מוסררה](#)). באירוע אחר, הוגשה למשטרה תלונה על אלימות, אך זו הפנתה מכתב למשרד החינוך ובו נכתב כי "אנו כשלעצמנו סירבנו לטפל בתלונה הנ"ל" (מרקוביץ, ש', פקד במשטרת ישראל, מכתב מאת משטרת ישראל: "הכאת מורים לתלמידים", 10.12.1964, ארכיון המדינה גל- 4715/23, בית הספר "בית יעקב" מורשה שבירושלים, 1949-1965).

דוח הפיקוח על בית הספר מעיד כי ארגון בית הספר היה לקוי – בניהול זמנים בשיעורים, באיחורי מורים ואף בניקיון ובהופעה של המורות ([ליקויים ב"בית יעקב"](#) – סדר וניקיון וארגון כללי, אוסף מוסררה). לזכותו של המזכיר הכללי של החינוך העצמאי ייאמר שהבין כי קיימת בעיה בהתנהגות המורים כלפי התלמידים. במכתב אל מנהלת בית הספר "בית יעקב" בשנת תשכ"ה (1965), כתב: "הסניף המשוכן ליד משרד החינוך מהווה לפעמים מקום לשיחות והערות שאינן לכבודו של החינוך החרדי" (הרב א' מילר במכתב אל מנהלת "בית יעקב" מיום ד' בתמוז תשכ"ה, גנזך המדינה, גל- 4715/23, 1949-1965, גם באוסף מוסררה).

המנזר הסלזיאני

[המנזר הסלזיאני \(8\)](#), רחוב הע"ח 18

נזירות סלזיאניות רכשו את בניין המנזר הסלזיאני בשנת 1905 והקימו בו בית ספר לילדות מלאומים שונים. נלמדו בו השפות ערבית צרפתית ואיטלקית. עם השנים, התרחב המנזר ונבנו בו אולם לחינוך גופני ומבנה למגורי הנזירות. במלחמת העצמאות, נסגר המנזר והמבנה שימש את ההגנה. בשנת 1949, נפתח המנזר שנית ושימש בחלקו בית ספר לתלמידות יהודיות ובחלקו מקום מגורים לסטודנטים מן האוניברסיטה העברית. לאחר מלחמת ששת הימים, הוסב המנזר לאכסניה עבור צליינים ועבור סטודנטים ערבים. יהודית מרציאנו, אחת מאחיותיו של סעדיה, סיפרה שהייתה מוכרת להם נענע שאמה עליזה גידלה בחצר ביתם הסמוך ([מרציאנו יהודית](#), [תקציר ריאיון](#), אוסף מוסררה).

הפגנת "הפנתרים השחורים" בירושלים, צילום: סטרז'מוסטר, מתוך: הארכיון הציוני המרכזי

רחוב משמרות (9), רחוב משמרות 2

סיפורם של סעדיה מרציאנו ושל "הפנתרים השחורים" מתחיל ברחוב קטן זה. רחוב קטן שעורר תסיסה חברתית גדולה. רחוב שבמרכזו זרמו מים ושפכים מהחלק הגבוה של העיר לעבר שטח ההפקר דאז. זרימת מי השפכים גרמה לכך שמול צדו המזרחי של הרחוב גדלו צמחי מעזבות ופירות וירקות רבים. בשטח זה, מצאו ילדי מוסררה מסתור למשחק לאחר שפתחו פתח בגדר הגבול.

מרבית מייסדי תנועת "הפנתרים השחורים" גרו ברחוב זה: [ראובן אברג'ל](#) גר ברחוב משמרות 5, [צ'רלי ביטון](#) גר במשמרות 8, קוקו דרעי במשמרות 10 וסעדיה מרציאנו במרחק כמה צעדים מכאן, ברחוב

הע"ח 21. אליהם חברו כוכבי שמש ואחרים. הצריף שבו פעלו ושנשרף בשנת 1972 עמד מאחורי המבנה שברחוב ע"ח 24. בריאיון לעיתונאי ניר חסון מ"הארץ", אמר קוקו דרעי: "פה הקמנו את התנועה, זה לא יצא משום מחשבה על פוליטיקה, אלא כתוצאה של כאב וזעם שהיה אצור בתוכנו" (חסון ניר, [40 שנה אחרי מוסררה נותנים כבוד לפנתרים](#), [הארץ](#)). חלק מהפגישות הלילות של התנועה נערכו ב"קפה

רחוב משמרות 10

[טעמון](#)", כיוון שהיה המקום היחיד בירושלים השמרנית שהיה פתוח כל הלילה. בצריף וב"קפה טעמון" גיבשו חברי התנועה דרכי פעולה לפתרון מצוקת הדיור, התעסוקה והחינוך ויזמו את ההפגנות הגדולות של "הפנתרים השחורים" ב"כיכר ציון" וב"כיכר הדווידקה".

ביתו של קוקו דרעי (10), רחוב משמרות 10

["הפנתרים השחורים"](#)
ייטיוב

בתנועת "הפנתרים השחורים", היה ידוע לכול כי גם משפחות הפעילים נרתמות לפעילות כמיטב יכולתן. ידיעות על הפגנה מתוכננת עברו מבית לבית, וכולם הגיעו להפגנה. לקראת ההפגנה שהתקיימה במרס 1971, לא היה בידי התנועה די כסף למימון הדפסת פליירים, והחברים התבקשו לאסוף דפי נייר לכתובה מכל משרד שבו עבדו או ביקרו. דפים וכלי כתיבה הובאו ממשרדי העובד הסוציאלי,

ממשרדי קצין המבחן וממשרדי הביטוח הלאומי. הם נלקחו ברגע שהפקיד לא שם לב לנעשה. לאחר שנאסף מספיק ציוד, נכתב על אחד הדפים: "בואו

להפגנה של הפנתרים השחורים". הדף ניתן לילדי השכונה בגילאי עשר ומעלה והם העתיקו את הכתוב בו כעשרים פעם על דף אחד. אז לקחו הילדים מספריים ממכונת התפירה של אמם וגזרו את הדף לרצועות רצועות. כך נולד הפלייר. להפגנה הגיעו כ-6,000 איש ([קוקו דרעי](#), [אוסף מוסררה](#)).

בתחילה, התייחסו השלטונות ל"פנתרים השחורים" בהבנה, אך לאחר הפגנה אלימה, החלו רואים בהם גורם מסוכן, [והמשטרה החלה מפעילה סוכנים סמויים נגד פעילי](#)

["הפנתרים"](#). המשטרה הצליחה להחדיר לתנועה את [יעקב אלבז](#) כסוכן סמוי.

צ'רלי ביטון, סעדיה מרציאנו וכוכבי שמש סיפרו כי מיד לאחר הגשת בקשה לקיום הפגנה, הייתה המשטרה דופקת על דלתות המנהיגים ואוסרת אותם, ממש כמו במשטר הקומוניסטי ברוסיה (מתוך הסרט ["הפנתרים השחורים"](#)), והתייחסו אליהם כאל פורעי חוק לכל דבר ועניין.

בנקודות שונות ברחוב משמרות ועל הקיר המפריד בין השכונה לכביש, הוטבעה דמות פניו של [מנחם בגין](#), שהיה אהוב על תושבי מוסררה ועל יוצאי ארצות האסלאם. מצפון להטבעה זו, מוטבע סמל האגרוף של "הפנתרים השחורים" בקרמיקה.

הבית הראשון של משפחת מרציאנו (11), רחוב הע"ח 21

הע"ח 19-21, הבית הראשון שבו גרה משפחת מרציאנו.

בבית זה גר סעדיה עד סיומה של מלחמת ששת הימים. מגיל 11 עד גיל 14, שהה במוסד לעבריינים צעירים, ובגיל 21 החל להיות פעיל ב"פנתרים השחורים". אחיותיו סיפרו על רצונו העז לעזור לאנשים לצאת מן המצוקה. מרציאנו ראה את האפליה הממסדית המקפחת והחליט לפעול למען צדק חברתי. לשיטתו, מטרת הארגון הייתה לשאת את גלימת המאבק שההורים לא יכלו לשאת שכן "ההורים לא דיברו" ומבחינתם מצבם היה גזרת גורל, בגדר "הכול מאלוהים" (שם).

יהודית, אחותו של סעדיה, סיפרה שנהג לומר "או שהעוגה מתחלקת או שאין עוגה" ([מרציאנו יהודית, תקציר ריאיון, אוסף מוסררה](#)), כלומר: יש לתת זכויות בסיסיות לכל אזרח, בלי קשר למוצאו. לפגישות חשובות שהיה קובע בעצמו, לא תמיד הגיע בזמן. היה ברור לכולם שברגע שיגיע, ואין זה משנה מתי זה יהיה ומי יהיה באותה עת במשרד, יקבלו אותו מיד, יפנו את החדר עבורו וידונו עמו בניחותא. צרלי ביטון, בסרטו של נסים מוסק משנת 2003, סיכם את העניין: "אתה יכול לקבוע אתו פגישה ולא למצוא אותו. ככה הוא, מיוחד במינו" ("[שמעת על הפנתרים השחורים אדון משה](#)", נסים מוסק).

לאחד המפגשים עם שרת העבודה אורה נמיר, הגיעו הפנתרים יחד כחמולה כרגיל. השרה שאלה את סעדיה מדוע הם מגיעים תמיד כחמולה ולא אחד אחד. סעדיה ענה לה: "כדי שתהיה שקיפות ולא תוכלי לומר לא הבטחתי!" (רפי אוחיון, ריאיון מיום 7.2.2017). משה דיין טען שאין אפשרות להניף שני דגלים יחד – דגל חברתי ובמקביל דגל ביטחוני. לעומתו טען מרציאנו: "צריך תמיד להניף את שני הדגלים כי חברה שהיא חלשה, עם ניוון חינוכי, ניוון תרבותי, בעיות עוני קשות, החברה לא תהיה בריאה מול הבעיות הביטחוניות" ("[שמעת על הפנתרים השחורים אדון משה](#)", נסים מוסק). בעניין זה, מעניין לציין שהפעילות של "הפנתרים השחורים" החלה במהלך [מלחמת ההתשה](#) ונקטעה עם פרוץ מלחמת יום הכיפורים.

סמטת הם לא נחמדים

הם לא נחמדים (12), סמטת הם לא נחמדים

שלט זה הוצב כחלק מפרויקט בשם "דרך הפנתרים השחורים" להנצחת פועלם 40 שנה לאחר פריצתם לתודעה הלאומית. שלט זה ושלט נוסף שבו נכתב "הפנתרים השחורים" מציינים שמות שניתנו לסמטות עלומות. את השלטים חנכה עמותת "[מוסללה](#)" בשנת 2011.

בשבעה באפריל 1971, הודיעו "הפנתרים השחורים" לראש הממשלה [גולדה מאיר](#) כי הם ישבתו רעב עד שתקבל את המשלחת. בזמן ששבתו רעב בכותל, כתבו הנשים כרוזים בעברית ובאנגלית בתקווה שהתיירים יסייעו בהפצת המסר וכך תתקבל תהודה בינלאומית שתניע את הממשלה, שאינה מתייחסת לאזרחיה. בכרוזים נכתב: "מזרחיים לא הולכים לבית ראש הממשלה להפגין. מזרחיים הולכים לכותל

כדי לבכות לקיר" (אברג'יל ראובן בסיור בתערוכה של צילומי יעקב שופר במוזאון ישראל ביום 7.2.2017). הכרוזים ושבתת הרעב אכן עוררו תהודה וגורמים יהודים הציפו את השרים ואת ראש הממשלה במכתבי מחאה בנוגע ליחס השלטון לאזרחים. ללא קשר לתהודה זו, החליטה ראש הממשלה לקבל את הפנתרים במשרדה שבוע לאחר מכן. בפגישה נכחו חמישה נציגי הארגון, בהם סעדיה מרציאנו וראובן אברג'יל. מצד הממשלה נכחו שר החינוך [יגאל אלון](#) ושר הסעד [מיכאל חזני](#). הפגישה החלה בהכרת "הפנתרים" ובשאלות אישיות כלפיהם, זאת למרות שראש הממשלה ידעה עליהם כמעט הכול מתיק המודיעין המשטרתי שהכין שר המשטרה דאז [שלמה הלל](#). בשלב מסוים, החלו סעדיה מרציאנו וראובן אברג'יל להוביל את השיחה לבעיות האמתיות הדורשות מענה ולמצב העגום במוסדרה ובשכונות עוני הדומות לה: הסדרת עניני הדיור, שיפור התנאים בבתי המעצר, הסדרת חינוך חינוך בגני ילדים ובפעוטונים כדי לאפשר לנשים לצאת לעבוד ולעזור בנשיאת הנטל הכלכלי ועוד. נציגי הממשלה הציעו אפשרות של חינוך ערב לאלה שעובדים.

בפגישה אחרת, כינה ראובן אברג'יל את גולדה מאיר שלא בפניה "שקרנית". כשנפגשו שוב, שאלה: "ראובן, קראת לי שקרנית?", והוא ענה לה: "כן". המשיכה ואמרה לו: "אתה תתנצל!" ענה לה: "אתנצל, בתנאי שתרשי לי להדליק את הסגריה שלי עם הסגריה הדולקת שלך", וכך היה (שם).

בכנס לציון סיום המימונה של שנת תשל"א (1971), אמר [שאל בן שמחון](#), יו"ר הוועד הפועל בהסתדרות, לגולדה לאחר שפגש את "הפנתרים" בבית המעצר כי "הם דווקא נחמדים". באותו לילה, נזרקו בקבוקי מולוטוב בהפגנת

"הפנתרים" בירושלים. גולדה אמרה בתגובה: "אלה המתפרעים ומשליכים בקבוקי מולוטוב על שוטרים יהודים אינם נחמדים" ([ממכתבה של גולדה](#)

[מאיר לשאל בן שמחון](#), [ארכיון המדינה](#)). מכאן נוצר הביטוי "הם לא נחמדים", שלווה את החברה הישראלית שנים רבות עד שנקבע כשם של סמטה.

הפנתרים השחורים (13), סמטת הפנתרים השחורים

אחת הפעולות הראשונות של "הפנתרים" הייתה למצוא שטח לגן ילדים. השטח שנבחר נוקה, נתחם ביריעה ירוקה, והגן החל לפעול לרווחת ההורים העובדים. [טדי קולק](#), ראש עיריית ירושלים דאז, לא אהב את הביצוע, ולאחר זמן מה נבנה גן ילדים חלופי (אברג'יל ראובן בסיור בתערוכה של צילומי יעקב שופר במוזאון ישראל ביום 7.2.2017). בשנת 1971, באחת ההפגנות שקיימו "הפנתרים השחורים", קרא לעברם קולק: "תרדו מהדשא, פרחים". קריאה זו המחישה את הניתוק הממסדי מהשכבות החלשות (חסון ניר, [40 שנה אחרי מוסררה נותנים כבוד לפנתרים](#), [הארץ](#)).

סמל "הפנתרים השחורים", על מדרגות רחוב הע"ח 21

ב-14 במרס 1972, ביצעו "הפנתרים" פעולת מחאה מרחיקת לכת, בסגנון רובין הוד – כדברי העיתונות הכתובה. באישון לילה, אספו "הפנתרים" בקבוקי חלב ממפתני חנויות ובתים ברחביה העשירה וחילקו

אותם לתושבי העיר העניים. המעשה לווה בשני פליירים של הסבר. האחד לתושבי רחביה: "אנחנו מודים לכם על שהחלטתם היום לתת את החלב לילדים רעבים במקום לכלבים ולחתולים שבביתכם. הילדים בשכונה לא מוצאים מדי בוקר את החלב שלו הם זקוקים. לעומתם, יש כלבים וחתולים בשכונות העשירות שלהם יש חלב בכל יום ובשפע" (דרוקמן ירון, [השבוע לפני](#), Ynet). בפלייר השני, שיועד לתושבי האזבסטונים, נכתב: "באנו הבוקר כדי להוציא לפועל את תכניתנו – מבצע חלב לילדי שכונות העוני. זאת, כדי להזכיר לכלל האזרחים, לממשלה ובעיקר לכם שאכפת לנו (שם). שנים מאוחר יותר, בסרט "הפנתרים השחורים מדברים", סיפר צ'רלי ביטון כי בהמשך הכרוז נכתב: "הפעם הצלחנו להביא לכם חלב לילדים שידכם לא תמיד יכולה להשיג, אבל אל תתרגלו כי אנחנו לא יכולים לעשות את זה כל יום. אם תתלכדו ותצטרפו, נפעל ונשיג יחד עוד הרבה" ([הפנתרים השחורים מדברים](#)).

אירוע חלוקת החלב אורגן בצורה יעילה ומסודרת. האירוע תפס כותרות, ואילו גולדה מאיר גינתה את "הפנתרים" ואת המעשה. כעסה אף גבר כאשר נציג "הפנתרים" אמר לכתבים כי הארגון יפצה את החלבנים. גולדה שאלה: "מאיזה כסף? ממה שאין להם?", אך שבוע לאחר המבצע לא רק שהוחזרו 7,000 ל"י לחלבנים, אלא גם "הביאו 35 משפחות משכונות עוני למבצע קניה בסופרמרקט" (דרוקמן ירון, [השבוע לפני](#), Ynet), ובתשובה לשאלת גולדה מהיכן הכסף, נכתב: "מתורם אלמוני" (שם). דוד בן-עיון, שהיה חבר ב"פנתרים השחורים" ופעיל חברתי במוסררה, אמר בריאיון לכתב "הארץ" ב-2011: "לפנתרים היה חלק בכל מה שקרה אחר כך: שיקום השכונות, ש"ס, המוזיקה המזרחית" (חסון ניר, [40 שנה אחרי מוסררה נותנים כבוד לפנתרים](#), [הארץ](#)). התדמית הציבורית של "הפנתרים השחורים" יצרה גם תדמית לשכונה מוסררה כשכונה מסוכנת, והציבור חשש להיכנס אליה או לבוא במגע עם אנשיה. נערות ובחורות מהשכונה חששו לומר היכן הן גרות, וכאשר החבר היה מחזיר אותן לביתן, העדיפו לרדת ברחוב יפו ולשכנע את החבר שהן גרות מעבר לדואר המרכזי ([מימון מרי, תקציר ריאיון, אוסף מוסררה](#)).

שיכוני הרכבת במוסררה (14), רחוב דניאל 15

שיכוני הרכבת, צילום: רונית בין

ברחוב דניאל, שני טורי בתים של שיכוני רכבת שנבנו בראשית שנות השבעים של המאה ה-20. גודל כל דירה בבתים הוא כחמישים מטרים רבועים, שטח שלא התאים למשפחות מרובות הילדים שעברו לכאן מבתים אחרים במוסררה. "שרוול", מעין גשר מחבר בין בית מספר 15 ובית מספר 16, שאליו עברה משפחת מרציאנו. המשפחה גרה קודם בבית שלו הייתה גינה, אמנם בצפיפות מה, אך שכנעו אותם לעבור לדירה, והם לא ידעו עד כמה תהיה צפופה ולא ידעו

שיידרשו לשלם משכנתא. האחות יהודית מרציאנו סיפרה כי הנטל היה כבד והיא נאלצה לעבוד כדי לעזור להוריה. האחיות יהודית ואיילה זוכרות את אימא עליזה הולכת אחרי סעדיה לכל מקום, דואגת לו ותומכת לחלוטין במאבקו.

בהפגנה ב"כיכר ציון", היכה שוטר חמוש באלה אישה הרה. מרציאנו הגיח מאחוריו, הפך את קסדת השוטר על ראשו והשניים קיללו זה את זה במרוקאית. סעדיה פנה לשוטר ואמר: "נראה אותך גבר בלי תג משטרה, בוא לסמטה ונלך פייר פאיט". עליזה הלכה אחריו וראתה שבסמטה חיכו לו שני שוטרים נוספים והם היכו אותו נמרצות. היא התחננה לשוטרים שיפסיקו להכות אותו, אך מרציאנו זב הדם נגרר בשערותיו לבית המעצר במגרש הרוסים. איילת סבאג מרציאנו משוכנעת שאירוע זה הביא למות האם בגיל 54 ולמות האב שנתיים מאוחר יותר ([סבאג מרציאנו איילת, תקציר ראיון](#), אוסף מוסררה). אחיותיו וחבריו של מרציאנו העידו כי היה שקט וכריזמטי וסחף אחריו רבים.

[בית החולים הצרפתי](#),
צילום: רונית בין

[בית החולים הצרפתי "סנט לואיס" \(15\)](#), רחוב שבטי ישראל 2

בית החולים הצרפתי שכן על גבול "הקו העירוני". מיקומו בסמוך לגבול אפשר מתן טיפול רפואי לאנשים משני צדי הגבול. בשער המרכזי

שבצדו הדרומי, הגיעו לטיפול ירדנים. ומרחוב שבטי ישראל, הגיעו בעיקר תושבי מוסררה, אשר חלקם דיברו צרפתית, דבר שהקל את התקשורת עמם (אוחיון רפי, ראיון מיום 7.2.2017).

אחת האפיזודות המתארות את מרקם החיים על קו התפר קשורה לאחות נזירה בבית החולים. שיניה התותבות של האחות נפלו הישר אל בין גדרות התיל של שטח ההפקר, וכדי להשיבן אליה, נאלצו נציג ישראלי, נציג ירדני ונציג מהאו"ם להגיע למקום כדי למנוע תקרית דיפלומטית ולמנוע את הגברת המתיחות לאורך קו הגבול.

[מעשה בשיניים](#)
[תותבות – סיפורו](#)
של הקו העירוני

[ממילא \(16\)](#), שער יפו, רחבת המדרגות למתחם ממילא

[שכונת ממילא](#) שכנה על "הקו העירוני". רבים מבתיה נפגעו עד היסוד במהלך מלחמת העצמאות או נותרו במצב רעוע. התושבים סבלו מירי צלפים ירדנים שצפו בהם מחומת העיר העתיקה. על קו התפר, נבנו קירות מגן כדי לאפשר לתושבים ביטחון אישי וכדי לצמצם את יכולת הפגיעה של הירדנים בהם.

[שכונת ממילא, מבט מהעיר העתיקה](#),
1960, מתוך: ויקיפדיה

גם בשכונה זו, בהעדר מגרשי משחקים וגני שעשועים, שמשו

הסמטות והבתים ההרוסים מגרשי משחקים לילדים. ההורים תלו כבסים על חוטים שנמתחו בין הבתים. בעת אירוע ירי, ידעו הילדים למודי הניסיון להסתתר וידעו להרגיע את ההורים אשר יצאו לבדוק שלא נפגעו חלילה. רגע אחר ירי, היו החיים שבים למסלולם עד הירי הבא, וחוזר חלילה. כשנשאלו תושבי השכונה מדוע אינם עוזבים למקום בטוח יותר, ענו: "לנו, אין לאן ללכת מכאן" (עוזי נרקיס, [אחת ירושלים](#), עמ' 38-39).

לאחר מלחמת ששת הימים, החלו לשפר את חזות העיר ולפתחה תרבותית וכלכלית. האדריכל [משה ספדיה](#) וראש העיר דאז [טדי קולק](#) הגו תכנית לבניית מתחם "הכול כלול בו" – מרכז קניות ובילויים, מלונות ובתי מגורים לעשירים, משרדים וחנייה תת-קרקעית. הפרויקט חייב הריסת כל המבנים בשכונת ממילא ופינוי תושבי השכונה. המתכננים לא העלו על דעתם לשמר אתרים היסטוריים וארכיטקטוניים ייחודיים שהיו בשכונה, כמו בית שטרן, הבית שבו לן [הרצל](#) בביקורו ההיסטורי בירושלים בשנת 1898. התכניות עוררו תגובות רבות, בעד ונגד הפרויקט, ו-38 שנים עברו עד להשלמתו.

[בית טאנוס \(17\)](#), רחוב מיטיבי נגן

קו התפר שבין העיר העתיקה לעיר המערבית חצה את שכונת ממילא, ולכן בתים רבים בשכונה נהרסו ומצבה הלך והידרדר. בית טאנוס עמד בשטח ההפקר, על הגבול בין שכונת ממילא לחומות העיר העתיקה, והיה לאחד הסמלים

של "הקו העירוני" ושל העיר החצויה. במבנה זה, התבצרו

[בית טאנוס](#), בית הקומות משמאל

חיילי צה"ל במלחמת השחרור ובו שכנו עד תום מלחמת ששת הימים. במפת הקו העירוני, נמצא בית טאנוס כולו בצד הישראלי, אך למעשה, הקו חצה את החצר המזרחית שלו. הירדנים ניצלו זאת כדי להגיש תלונה על הפרת הסכם כל אימת שאנשי התברואה או אנשי הגז באו לבצע את עבודתם בבניין (עוזי נרקיס, [אחת ירושלים](#), עמ' 38).

בפיתוח מתחם ממילא, פונו תושבי בית טאנוס, מרביתם כורדים, תמורת פרוטות או שנכסיהם הופקעו וניתן להם עבורם פיצוי כספי זעום. הבניין נהרס לחלוטין. איש לא נתן דעתו לשימור אתרים היסטוריים. רק לאחר מעשה, שוחזר

[שריד לבית טאנוס](#)

קטע קיר ועליו הציבו מחדש את שם המבנה, " TANNOUS BROS". סמוך לו, בנו את כפר דוד, כפר רפאים המתמלא דיירים בעיקר בימי החגים (קרויאנקר דוד, [בשנה הבאה בירושלים הבנויה](#), הארץ).

התושבים באזור "הקו העירוני", שחיו בפחד, בעוני ובהזנחה, פונו כולם מבתיהם לטובת פרויקטים שונים, והיום מרבית שכונות התפר הן שכונות יוקרה.

ביבליוגרפיה מומלצת

[רחוב ממילא לפני מלחמת ששת](#)

[הימים](#), במרכז התמונה קיר המגן מפני צלפים ירדנים, היום נמצאים במקום זה שדרות אלרוב, קניון ממילא וחניון קרתא, צילום: פרופ' משה לפידות, מתוך: [ויקיפדיה](#)

- אייל, מירון (עורך) (1996), **ירושלים וכל נתיבותיה**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- מרדכי, נאור (עורך) (תשמ"ז), **עולים ומעברות 1948-1952**, עידן, 8, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- נרקיס, עוזי (1975), **אחת ירושלים**, תל-אביב: עם עובד.
- צבי, צמרת וחנה, יבלונקה (עורכים) (1997), **העשור הראשון תש"ח-תשי"ח**, עידן, 20, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- קרויאנקר, דוד (1988), **המאבק על מבנה העיר וחזותה**, תל-אביב: זמורה-ביתן ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- קרויאנקר, דוד (1991), **אדריכלות בירושלים, הבנייה המודרנית מחוץ לחומות, 1948-1990**, ירושלים: מקסוול-מקמילן-כתר הוצאה לאור בע"מ והמכון ירושלים לחקר ישראל.
- קרויאנקר, דוד (1996), **ירושלים, מבט ארכיטקטוני**, ירושלים: כתר ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- קרויאנקר, דוד (2000), **רחוב הנביאים, שכונת החבשים ושכונת מוסררה**, ירושלים: כתר ויד יצחק בן-צבי.
- קרויאנקר, דוד (2009), **ירושלים, ממילא – גאות שפל והתחדשות, רובע אלרוב-ממילא**, ירושלים: כתר.

קישורים אינטרנטיים נוספים

- **אוסף מוסררה** – ארכיון חזותי הכולל ראיונות מוקלטים ותמונות של תושבי השכונה, מתמקד בשנים הראשונות של המדינה.
- **אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו** דוד, תדהר (עורך).
- **ארבעים שנה להקמת ארגון "הפנתרים השחורים"** – ערכו: נורית מדר וחגי צורף, ארכיון המדינה.
- **בשנה הבאה, בממילא הבנויה** – דוד קרויאנקר, **הארץ**.
- **הפנתרים השחורים** – חדשות מן העבר, הטלוויזיה החינוכית, כ-17 דקות, **יוטיוב**.
- **הפנתרים השחורים** – תקציר הסרט "שמעת על הפנתרים השחורים", כ-12 דקות, **יוטיוב**.
- **הפנתרים השחורים מדברים** – כ-54 דקות, **יוטיוב**.
- פרוטוקול השיחה בין ראש הממשלה גולדה מאיר והפנתרים השחורים – 13.4.1971, **חלק א'**
- **חלק ב'**, קובץ PDF, **אתר הנצחה לגולדה מאיר**.
- **זיכרונות מסבתא אידה** – סרטון גמר, תיכון פסגת זאב, ריאיון עם רפי אוחיון, כ-7 דקות, **יוטיוב**.
- **חתול שחור** – סיפור מחיי משה אמויאל, אנימציה, כ-3 דקות, **יוטיוב**.
- **כרוניקה של מאבק** – הפנתרים השחורים, תאריכים ופעולות של הפנתרים.
- **מעבר מנדלבאום** – תמונות מאזור שער מנדלבאום, מרביתן משנת 1958.

- [משיכון עולים לשכונת יוקרה](#) – מירובסקי אריק, הארץ.
- [פנתרים שחורים, פניקה מוסרית, סוציולוגיה ישראלית](#) – טלי לב ויהודה שנהב, קובץ PDF.
- [קוקו](#) – סיפורו של קוקו, סרט תיעודי בהשתתפות קוקו דרעי, מפעילי "הפנתרים השחורים", צולם בפרויקט "אוסף מוסררה", כ-9 דקות, [יוטיוב](#).
- [רחוב הע"ח בירושלים](#) – גל"צ, רדיו רחוב, פרק שני, כ-3 דקות, [יוטיוב](#).
- [שכונת מוסררה](#) – תמונות של בית תורגימן מתקופות שונות.
- [שמעת על הפנתרים השחורים](#) – סרטו של נסים מוסק, כשעתיים, [יוטיוב](#).